

Бранка Ч. ВРАНЕШЕВИЋ

Универзитет у Београду, Филозофски факултет – Одељење за историју уметности, Београд

Олга З. ШПЕХАР

Универзитет у Београду, Филозофски факултет – Одељење за историју уметности, Београд

„ПРЕМУДРОСТ САЗДА СЕБИ ХРАМ“: ЗАСТАВИЦЕ СА ПРЕДСТАВОМ ЦРКВЕ У ПСАЛТИРУ БРАНКА МЛАДЕНОВИЋА

Апстракт: Псалтир са тумачењима севастократора Бранка Младеновића (*Slav. 205*) настао је руком Јована Богослава 1346. године у Борчу, у Дреници. Декорација рукописа се састоји од геометријски украшених иницијала и две заставице са представом цркве на листовима 1^v и 4^v. Предмет истраживања овог рада чине архитектонски украшене заставице са преплетима, исписаним стиховима из прича Соломонових „Премудрост сазда себи храм“ (ПрС 9: 1), натписом ІСЪХЪ НИКА и криптограмом ПНКГ. У овом раду биће подробно анализирани конструисање и пажљиво (ре)продуковање цркве унутар ко-декса, тј. Логоса, те архитектонске заставице у контексту духовне климе, дословног и симболичног, пре свега апотропејског значења, које се развило као огледало савремене мисли и поимања Речи.

Кључне речи: Псалтир Бранка Младеновића, заставице са представом цркве, Логос, геометријски мотиви, преплети

Псалтир са тумачењима Бранка Младеновића представља изванредан пример средњовековног српског илуминираног рукописа. Писан је на пергаменту, полу-ставом рашког правописа, и састоји се од укупно 421 листа.¹ Текст је писан у јед-

1 Рукопис има укупно 411 листова по Ф. Миклошићу, док Ј. Максимовић наводи да има 421 лист. Видети: F. Miklošić, „Psaltir s tumačenjem pisan 1346. za Branka Mladenovića“, *Starine JAZU* 4, 1872, 29–62; J. Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре*, Београд, 1983, 99.

ној колони од једанаест односно осамнаест редова црним и црвеним мастилом, које је резервисано за истицање појединих делова текста, наслове, иницијале и заставице. Захваљујући опширном запису на л. 410^v, који је у целости остао сачуван, сазнајемо основне податке о рукопису и догађајима савременим његовом настанку (сл. 1). У њему се наводи да је Псалтир настао 6854. године од Стварања света, односно 1346. године, у време тада још увек краља Стефана Уроша IV Душана и његовог сина Уроша. Сачињен је за севастократора Бранка Младеновића у месту Борчу у Дреници, породичној баштини Бранка Младеновића, руком писара Јована Богослава. Рукопис се данас чува у Библиотеци Румунске академије под сигнатуром *Slav. 205*.²

Псалтир Бранка Младеновића почиње предговором и тумачењем псалама, који су исписани у осамнаест редова и заузимају прва четири листа кодекса (од 1^v до 4^r). У питању је друга верзија апокрифног текста *Како Давид најписа Псалтир*.³ Од листа 4^v, почиње текст псалама. Када је у питању аутор Псалтира са тумачењима, Франц Миклошич истиче да је до данас његово име остало непознато, али, ослањајући се на словенске преводе и болошки псалтир, отвара могућност да је у питању (архиепископ) Атанасије.⁴ Превод тумачења аутор датује у 10. век.⁵ Рукопис је украшен богатом сложеном геометријско-флоралном орнаментиком, која краси иницијале и две заставице на л. 1^v и 4^v.⁶ Иницијали су једноставног геометријског облика црвене боје, док су поједини додатно украшени флоралним мотивима и кружићима на стаблу слова (на пример, л. 4^v) и заузимају висину од два до пет редова текста. Архитектонске заставице су цртане и осликане црвеном и црном бојом на белом пергаменту и састоје се од схематизованих геометријских и флоралних мотива.

На л. 1^v је на белом пергаменту црвеном и црном бојом исцртана и осликана заставица која заузима пола странице листа (сл. 2). Заставица је облика

2 О рукопису, видети: F. Miklošić, *nav. delo*, 29–62; Љ. Стојановић, *Стари српски записи и најписи*, 1, Београд, 1902, 33, бр. 84; А. И. Яцимирский, *Славянские и русские рукописи румынских библиотек*, Санкт Петербург, 1905, 345–350, бр. 44 (292); А. J. Nekrasov, "Les frontispieces architecturaux dans les manuscrits russes avant l'époque de l'imprimerie", in: *Lart byzantine chez les Slaves II*, Paris, 1932, 253–281; P. P. Panaitescu, *Manuscritele slave din biblioteca Academiei R.P.R. I*, București, 1959, 300–301; В. Карановић, „Словенске рукописне књиге у Румунији“, *Библиоотекар XIV/ 6*, 1962, 495, бр. 23; J. Максимовић, *нав. дело*, 32, 53–58, 99, 100; Г. Михаила, „Исследования по славяно-румынской филологии писателя Александра Одобеску“, *Romanoslavica* 38, 2002, 11–12, 14–24; З. Ракић, „Сликани украс српских рукописних књига од XII до XVII века“, у: *Свети српске рукописне књиге (XII-XVII век)*, ур. Д. Оташевић, З. Ракић и И. Шпадијер, Београд, 2016, 186; К. Милорадовић, „Псалтир Бранка Младеновића“, у: *Српско уметничко наслеђе на Косову и Метихији. Идентитет, значај, угроженост*, Београд, 2017, 330–331.

3 *Апокрифи старозавештани*, ур. Д. Богдановић и др., књ. 23, том I, Београд, 2005, 418–420.

4 F. Miklošić, *nav. delo*, 30 (II).

5 *Isto*, 30 (III).

6 У досадашњој историографији дошло је до пермутације листова са схематизовано представљеним заставицама у облику грађевина (храмова). А. И. Яцимирский је, на страни 345, прецизно описао декорацију листа 1^v, на којем се налази грађевина са три куполе, док је на л. 4^v представљена грађевина са једном куполом (репродукције илуминација није приложио). Код друге две ауторке које су се бавиле илуминацијама рукописа, Јованке Максимовић и Кристине Милорадовић, дошло је до пермутације, претпостављамо, бројева листова (код J. Максимовић су на странама 54 и 55 погрешно обележене заставице, док су на страни 99 опис и пагинација исправно описани и нумерисани). Видети: А. И. Яцимирский, *нав. дело*, 345; J. Максимовић, *нав. дело*, 54, 55, 99; К. Милорадовић, *нав. дело*, 330. Овом приликом бисмо исказале захвалност академику и редовном професору, проф. др Миодрагу Марковићу, на уступљеним скеновима илуминација рукописа, на основу којих смо извршиле проверу нумерације листова и пратеће декорације.

црквене грађевине (храма) и састоји се из два правоугаона поља, смештена са бочних страна, и једне полукружне аркаде у средини, који су испуњени биљним врежама са листовима и палметама у оквиру сваког поља. Правоугаона поља се, од средишњег полукружног дела, степенасто спуштају да би се споља са обе стране завршила биљним изданцима са по три листа. Сва три елемента заставице су надвишена куполама украшеним мотивима шаховског поља црвено-беле боје, а изнад њих су црвени крстови. Око крста над централном куполом исписана су слова ICЪ XЪ под титлом, док је око саме куполе исписано НИ КА, такође, под титлом. У питању је уобичајени акроним који се често исписује у рукописима и представља скраћени запис Ιησους Χριστος Νικα, односно „Исус Христос побеђује“.⁷ Са друге стране, око крстова бочних купола исписано је по једно слово под титлом. Читана заједно, она формирају криптограм ПНКГ. Нажалост, у досадашњим истраживањима и компаративном материјалу нису пронађени одговори који би одгонетнули његово значење.⁸

Испод аркаде исписан је текст киновар бојом у прва четири реда, док је остатак текста писан црним мастилом. Иницијал је, такође, црвене боје и узима два реда текста. Текст почиње испод полукружног лука, унутар поља које образује заставица са флоралним мотивима. Потом се наставља по средини листа, испод заставице, те оставља утисак саставног дела ове схематично представљене грађевине. При врху листа, изнад заставице, са леве стране централне куполе са крстом, исписане су речи молитве „Господи благослови“, а са десне стране „Господи поспеши“.⁹

Овакав начин визуелног уобличавања и украшавања заставица преузет је из византијских рукописа.¹⁰ Имајући у виду да је за време владавине краља Душана дошло до интензивног ширења граница на некадашње византиј-

7 Ch. Walter, "IC XC NI KA. The apotropaic function of the victorious Cross", *Revue des etudes byzantines* 55, 1997, 193–220; Е. Мутафов, *Християнска криптографија*, Софија, 2019, 36. У питању су скраћенице фраза које величају Крст као „силу Божију“ (1 Кор. 1:18).

8 О криптограмима видети: Г. Суботић, „Почети монашког живота и црква манастира Сретења у Метеорима“, *Зборник за ликовне уметности Мајице српске* 2, 1966, 172, 174; G. Babić, "Les croix à cryptogrammes, peintes dans les églises serbes des XIIIe et XIVe siècle", in: *Byzance et les Slaves: études de civilisation. Mélanges Ivan Dujčev*, ed. S. Dufrenne, Paris, 1979, 1–13; Г. Суботић, „Упутство за израду антимина у светогорском рукопису XV века“, *Зборник радова Византолошког института* 23, 1984, 196, 203; Ch. Walter, *op.cit.*; I. Bentchev, "Monogramme und Akronyme als Ikonenaufschriften", *Hermeneia – Zeitschrift für ostkirchliche Kunst* 18/3–4, 2002, 57–64; Е. Мутафов, "Криптограмите и билингвизмът на Палеологовото изкуство", *Patrimonium* 7–8, 2010, 251–260; М. Марковић, „Иконографски програм најстаријег живописа цркве Богородице Перивлепте у Охриду. Попис фресака и белешке о појединим програмским особеностима“, *Зограф* 35, 2011, 119–143; М. Марковић, „Средњовековне представе крстова са „криптограмима“ који се односе на светог цара Константина Великог“, у: *Ниш и Византија XI*, ур. М. Ракоција, Ниш, 2013, 123–133; А. Rhozy, "Das Licht Christi leuchtet allen. Form und Funktion von Kreuzen mit Tetragrammen in byzantinischen und postbyzantinischen Handschriften", in: *Byzantine and Post-Byzantine Art: Crossing Borders*, eds. E. Moutafou, I. Toth, Sofia, 2018, 71–90; Е. Мутафов, *Християнска криптографија*.

9 Овом приликом бисмо се захвалиле мр М. Убипарип на свесредној помоћи у палеографској и археографској анализи рукописа.

10 О византијским утицајима на архитектонске фронтисписе у јужнословенским рукописима, видети: А. Ј. Nekrasov, *op.cit.*, Pl. XXXVIII, XXXIX, 1, 2, sl. 1, 2; В. Мошин, „Орнаментика неовизантиског и „балканског“ стила“, *Годишњак књ. I* (Balkanološki institut, Sarajevo), 1957, 306; М. Харисијадис, „Архитектонски фронтиспис и декоративни иницијали Минеја за јануар у Архиву Бугарске академије наука бр. 19“, у: *Зборник Владимира Мошина*, ур. Д. Богдановић, Б. Јовановић-Стипчевић и Ђ. Трифуновић, Београд, 1977, 172, нап. 3, 4.

ске територије, претпостављамо да је писар Јован Богослав, који је можда био и сликар Псалтира, био у додиру са великим скрипторијумима Византијског царства те упознат са начином украшавања грчких кодекса. Стога не чуди што слично решење у конструисању простора Цркве (*Ecclesiae*) можемо видети на примеру луксузно украшеног рукописа Хомилије Јакова Кокиновафоса (*Paris, Bibliothèque nationale de France, Par. gr. 1208*) из 12. века.¹¹ Ту је на л. 3^v представљена целостранична минијатура са сценама Вазнесења и Педесетнице, смештених у богато украшени амбијент петокуполног архитектонског простора, у науци протумаченог као идеализована слика Цркве.¹² Блиска решења се срећу и на старијим примерима заставица Симеоновог (Светославовог) зборника из 1073. године (*Москва ГИМ, Син. 31*) на л. 3, 128 и 128^v, те рукопису са Патмоса, из манастира Св. Јована Богослова (*Cod. 707*), где се изнад представе Св. Василија, такође, налази петокуполна грађевина са крстовима, али и на л. 63 Кијевског псалтира из 1397. године (*РНБ, ОЛД П Ф. б*), где је на минијатури приказана грађевина са три куполе и представа Премудрости одевене у царску одећу.¹³ У литургијском свитку *Stavrou 109* (*Библиоџека Грчке љравославне љаџријаришије у Јерусалиму*) представљени су Св. Василије, Св. Јован Златоуст и Св. Ђорђе у молитви упућеној Богородици. „У овом рукопису прва молитва верних почиње историјским иницијалом – Е за *Εὐχαριστοῦμεν*, „благодаримо“, и он приказује Св. Јована Златоустог испод циборијума са куполом, на којој је исписано „Свети храм“ (*ἱερὸν ναὸν*).¹⁴ Наведени примери приказаних куполних грађевина, налик схематизованој представи цркве у Псалтиру Бранка Младеновића, са исписаним молитвама и акронимима, нуде извесан модел (пример) за молитву верника – у нашем случају, претпостављамо ктитора рукописа Бранка Младеновића, са наглашеном алузијом на Небеску Литургију, али могуће и писара, о чему сведочи честа појава да писари исписују своје молитве у српским средњовековним рукописима.¹⁵

Заставица на листу 4^v има облик степенастог лука, са укупно седам степеника, који се могу разумети као седам „стубова“ – по три се налазе са бочних страна и један у средини, који је надвишен куполом. Ова степенаста конструкција се сужава при врху и испуњена је преплетима увијеним у чворове, тако да формирају облик ромба (сл. 3). Обод лука је беле и црвене боје, док су преплети у његовој унутрашњости исцртани црном бојом на црвеној и белој основи, и формирају укупно шеснаест чворова, односно ромбова. Заставица се са доњих бочних страна завршава изданцима. Поменуто купола је исцртана

11 K. Linardou, "The Homilies of Iakovos of the Kokkinobaphou Monastery", in: *A Companion to Byzantine Illustrated Manuscripts*, ed. by Vasiliki Tsamakda, Leiden, 2017, 382–394; M. Evangelatou, "Threads of Power: clothing symbolism, human salvation and female identity in the illustrated homilies by Iakovos of Kokkinobaphos", *Dumbarton Oaks Papers* 68, 2014, 241–323.

12 *Ibid.*

13 Г. И. Вздорнов, *Исследование о Киевской Псалтири*, Москва, 1978, 64, 118; А. Джурова, *Българска рљкойсна книља*, София, 1981, сл 42–44; V. Marinis, "Liturgical Scrolls", in: *A Companion to Byzantine Illustrated Manuscripts*, ed. by Vasiliki Tsamakda, Leiden, 2017, 310–318.

14 V. Marinis, "Liturgical Scrolls", 314, fig. 114.

15 Ј. Станојловић, „Орнаментика рукописних књига монаха Романа (друга четвртина XIV века)“, у: *Scala Paradisi. Академику Димитрију Бојдановићу у спомен 1986–2016*, Београд, 2018, 330.

црном бојом и украшена мотивом шаховског поља црвене и беле боје, а надвишена је црвеним крстом. Око крста је, као на примеру претходне заставице, исписано ИСЪ ХЪ и НИ КА - „Исус Христ побеђује“. Са обе стране куполе, исписан је текст: ПРЪМОУДРОС(ТЬ) СЪЗ(Ъ)ДИ СЕБѢ ХРАМ(Ъ) (ПрС 9: 1). Унутар степенастог лука, у централном пољу, исписано је име ДВДЪ, док је испод њега текст у једанаест редова писан киновар и црном бојом.

И на овој се заставици уочава непосредан утицај византијских рукописа, те се овакав вид украшавања често може видети и у српском рукописном наслеђу. Наиме, већ је Јованка Максимовић у својој опсежној студији „Српске средњовековне минијатуре“, приметила стилску и иконографску блискост са рукописима попут Богдановог српског јеванђеља, с краја 13. века (*Архив ЈАЗУ III с 20*), и то на л. 1^r, 107^r и 109^r, Четворојеванђеља *др. 10* из Збирке Хлудова, Државног историјског музеја у Москви, из половине 14. века на л. 5^r, Триоду Георгија Анагноста (*САНУ III др. 18*) на л. 1^r и 36^r и Паренесису Јефрема Сирина (*Архив САНУ, др. 60*) на л. 2^r.¹⁶ Додали бисмо још примере Романовог типика из 1331. године (*Wuk 49*) на л. 151^r, Романовог минеја из пете деценије 14. века (*Хиландар 160*) на л. 1^r, Свитка литургијског из средине 14. века (*Хил. 3/1*),¹⁷ те Минеја за јануар Бугарске академије наука *др. 19* на л. 1^v, Московског Четворојеванђеља из 14. века, Јеванђеља из 1389. године данас у Вуковој збирци рукописа у Државној библиотеци у Берлину (*Wuk 7*), и Оливеровог минеја из 1342. године (некада у Народној библиотеци *др. 62*, који је страдао приликом бомбардовања Београда 1941. године).¹⁸

За разумевање целине ових заставица и њиховог значења, изузетно је важно сагледати и појединачне елементе, визуелне кодове који се у склопу две заставице са представама архитектуре јављају у Псалтиру Бранка Младеновића. Геометријски и флорални мотиви, листови, палмете, шаховска поља и преплети указују на античку, касноантичку и средњовековну традицију, која је присутна на бројним сачуваним подним мозаицима, фрескама, капителима стубова, предметима личне намене и илуминираним рукописима, како на истоку, тако и на западу.

Геометријски елементи су видљиви на обе заставице у Псалтиру Бранка Младеновића и читавају се најпре у уобличавању полукружног и степенастог лука који чине „тела“ обе приказане грађевине, али и у преплетима, чворовима, мотивима шаховског поља и крстовима на куполама. Мотиви преплета развили су се још у античкој и касноантичкој уметности.¹⁹ Даљи развој

16 Ј. Максимовић, *нав. дело*, 53, 54, 58, сл. 51-54, 67-70, цртеж 15. О Паренесису св. Јефрема Сирина посебно: М. Харисијадис, „Орнамент рукописног Паренесиса св. Јефрема Српске академије наука“, *Библиотекар XIV*, 1962, 264-271; З. Ракић, *Сликани украс српских рукописних књига*, 186; В. Тријић, „Паренесис Јефрема Сирина“, у: *Свети српске рукописне књиге (XII-XVII век)*, ур. Д. Оташевић, З. Ракић и И. Шпадијер, Београд, 2016, 269-272.

17 Ј. Станојловић, *нав. дело*, 330.

18 М. Харисијадис, *Архитекционски фронтиспис*, 171-179, посебно 172-173; М. Харисијадис, „Два српска четворојеванђеља из XIV века у Лењинграду и Москви“, *Зограф 4*, 1972, 41.

19 Уочавају се на бројним примерима хеленистичких и римских подних мозаика, али и на подним мозаицима касноантичких цркава, попут двојне базилике у Аквилеји, као и у илуминираним рукописима, попут Књиге Дароу, која се чува у библиотеци Тринити колеџа у Даблину, MS. 57. Уп: Werner M., „The Cross-carpet Page in the Book of Durrow: the cult of the True Cross, Adomnan, and Iona”,

доживели су у византијској, па и српској средњовековној уметности, али и у исламској и западноевропској уметности средњег века. У питању су преплети значајне уједначености, који неретко формирају чворове, какве видимо на л. 4^v.²⁰ У касноантичком периоду преплети су углавном имали улогу да уокви-ре фигуралне сцене и као такви могли су се „читати“ одвојено или као део целине, мада су се могли и самостално наћи, пре свега, на подним мозаицима начињеним од монохроматских или разнобојних тесера.²¹ У питању су траке које се између себе преплићу и тако формирају кругове, сегменте круга или квадрата, ромба или сложене чворове.²² Комбинација петљи и чворова ствара широк репертоар облика, који осим функционалне и декоративне улоге имају слојевито и сложено симболично значење. Апотропејска улога преплета читава се у снази чвора, који је немогуће отпетљати, попут Соломоновог или Херакловог, што је у хришћанству додатно појачано симболом крста, оног на којем је Христ победио смрт и који нас очекује на крају света.²³ Понављање укупног броја ромбоидних преплета са чворовима има за циљ појачавање моћи, односно њено умножавање, у нашем случају чак шеснаест пута (л. 4^v), указујући на светост простора и служећи као трајни подсетник на хијерофанију.²⁴ Овај систем понављања мотива или слова познат је из античке уметности и често је присутан у рукописима, а видљив је и на криптограмима.²⁵

Међу делима српског средњовековног рукописног наслеђа, преплете готово идентичне оном на л. 4^r Псалтира Бранка Младеновића можемо видети на примерима заставица Богдановог четворојеванђеља из ЈАЗУ на л. 1^r и л. 109^r, Свитка литургијског из средине 14. века (*Хил. 3/1*), Четворојеванђеља са праксапостолом (*Хил. 52*) из друге половине 13. века на л. 2^r, Четворојеванђеља је-

---

The Art Bulletin 72/2, 1990, 174–223; K. Dunbabin, *Mosaics of the Greek and Roman World*, Cambridge, 1999; Talgam R. “Christian floor mosaics. Modes of Study and potential meanings”, in: *The Routledge Handbook of Early Christian Art*, eds. R.M. Jensen et M.D. Ellison, London and New York, 2018, 111–112.

- 20 Као пример у исламској уметности могу послужити рукописи, попут Курана из 10. века, који се чува у Британској библиотеци у Лондону (Add. 11735, л. 1^v), а у западноевропској портал цркве Сан Амброџо у Милану из 11. века. Уп: J. Trilling, “Medieval Interlace Ornament: the making of a cross-cultural idiom”, in: *Arte medievale*, II serie, anno IX, n. 2, 1995, 59–86. Међу репрезентативним примерима у српској средњовековној уметности могу се издвојити мотиви на фасадама цркава Моравске Србије, пре свега, на луцима и отворима католикона манастира Ресава, Лазарица, Каленић, или сликаних преплета на фасади Љубостиње.
- 21 J. Trilling, *loc. cit.*; B. Vranešević, “The Transmission of Ornaments in the Mediterranean World: An Example of Aniconic Motifs on Early Christian Floor Mosaics”, in: *Beyond Adriatic Sea: a plurality of identities and floating borders in visual culture, a collection of papers*, Нови Сад, 2015, 33–54; B. Vranešević, J. Erdeljan, “Eikon and Magic. Solomon’s Knot on the Floor Mosaics in Herakleia Lynkestis”, *IKON. Journal of Iconographic Studies* 9, 2016, 99–108; B. Vranešević, “Rethinking decoration: ornaments on early christian floor mosaics”, *Зборник Мајице српске за ликовне уметности* 45, 2017, 25–35; *Eadem*, “Aniconism on Early Christian Floor Mosaics in the Mediterranean”, in: *Migrations in Visual Art*, eds. J. Erdeljan et al., Belgrade, Ljubljana, Rijeka and Split, 2018, 187–196; *Eadem*, “The Meaning and Function of Knots on Early Christian Floor Mosaics in the Balkans”, *Revista de História da Arte – Serie W: The Art of Ornament. Senses, archetypes, shapes and functions. IHA/FCSH/NOVA* 8, 2019, 71–82.
- 22 E. Mačkovický, “Byzantine Floor Patterns of Interlocking Twisted Cable Loops”, *Nexus Network Journal* 22/2, 2020, 449–469.
- 23 B. Vranešević, J. Erdeljan, *op. cit.*
- 24 M. Eliade, *Tratado de História de las Religiones*, Madrid, 1997, 329; G. P. Nicolau, *Traditional Cosmological Symbolism in Ancient Board Games* (PhD Thesis), Barcelona, 2009, 98.
- 25 Г. Суботић, *Почеци монашкој живоји*, 172, 174; G. Babić, *nav. delo*, 1–13; Г. Суботић, *Ујујство за израду анђиминса*, 196, 203; Ch. Walter, *op. cit.*, 193–220; Е. Мутафов, *Криптограмиие и билинвизмѝи на Палеологовото искусство*, 251–260; М. Марковић, *Средњовековне иресѝаве крѝова са „криптограмима“*, 123–133.

ромонаха Никодима на л. 1 из око половине 14. века,²⁶ Романовог минеја из средине 14. века на л. 1^r (*Хил.* 160), Слова Исака Сирина (*Хил.* 395) из последње четвртине 14. века на л. 28^r. Нешто другачије преплете, саткане од уплетених трака које формирају облик круга, видимо на примерима Триода Георгија Анагноста (л. 1^r и 36^r), Паренесиса из 1337. године (л. 2^r и 4^r) или Минеја за јануар бр. 19 (л. 1^v), те нешто раније на примеру Златоструја Хиландарског (*Хил.* 382) л. 198^r, само да наведемо неке.

Мотив шаховског поља такође је у уметности познат од античких времена. Развио се од 8. века пре наше ере, и може се пронаћи на добро очуваним подовима грађевина, да би се од 2. века п.н.е. интензивно раширио дилем територије Римске републике, а потом и царства.²⁷ О томе сведоче бројни сачувани примери подних мозаика на територији данашње Грчке и Италије, те Велике Британије, Шпаније и др.²⁸ Посебно интересантан пример је чувена Појтингерова табла из 4. века, где се у лунети над градским вратима Тебе налази мотив шаховског поља.²⁹ Свој развојни пут овај мотив је наставио у средњовековној уметности, посебно у 14, а потом и у 15. веку, што се може повезати са тадашњом духовном климом и развојем исихазма.³⁰ Јавља се како у рукописима, тако и на фасадама грађевина византијског и западноевропског света. Као мотив на фасадама појављује се у горњим зонама грађевине, какав је случај са западном фасадом јужног параклиса уз цркву Богородице Памакаристос у Цариграду, с почетка 14. века, на више места на горњим зонама фасада појединих цркава Моравске Србије, попут Раванице или Каленића, а каткад је читав спољашњи зид настао ређањем различитих боја камена у форми шаховског поља, за шта као пример може послужити једна црква западноевропског културног круга, црква Св. Лаврентија у Ђенови, из око 1312. године.³¹ У оквиру српског средњовековног минијатурног сликарства, мотив шаховског поља видимо на примерима Паренесиса Јефрема Сирина (л. 2^r) и Триода Георгија Анагноста (л. 1^r), такође, на куполама схематизоване архитектуре која формира заставицу, на заставици Минеја за јануар бр. 19 (л. 1^v), и др.

Појава мотива шаховског поља на представама архитектуре, и то на истим местима на којима се јавља и на самим грађевинама, нимало није случајна. У питању су, како је речено, горње зоне фасада – тамбури и кубична постоља купола, лукови, највише зоне зидног платна, и сл.³² Такво позиционирање мо-

26 А. Джурова, *нав. дело*, сл. 226.

27 М. de Fátima Abraços, "The High Imperial Mosaics of the Oldest Roman House of Bracara Augusta", in: *Augustan Papers: New Approaches to the Age of Augustus on the Bimillennium of his Death*. Vol. 2, eds. С. Pimentel et al., Hildesheim, Zürich and New York, 2020, 577–578.

28 М. de Fátima Abraços, *op. cit.*, 577.

29 И. Стевовић, *Каленић. Богородичина црква у архиепископској катедралној базилици св. Петра*, Београд, 2006, 170.

30 Егзегете су врло рано, како наводи Х. Л. Кеслер, приметиле изузетну адаптабилност уметности, те је и значење унеколико остало очувано. Видети: Н. Л. Kessler, *Spiritual Seeing. Picturing God's Invisibility in Medieval Art*, Philadelphia, 2000, 53. О исихазму видети: Б. Вранешевић, *Изборно јеванђеље великој војводе Николе Ситаневића*, Београд, 2019, 216–217, са литературом. О мотиву шаховског поља, видети: И. Стевовић, *нав. дело*, 170–173, са литературом и примерима.

31 И. Стевовић, *нав. дело*, 168–181; *La Cattedrale di San Lorenzo a Genova*, ed. А. R. Calderoni Masetti et G. Wolf, Modena, 2013.

32 Н. Л. Kessler, *op. cit.*, 53–103; И. Стевовић, *нав. дело*, 159–198 са литературом; Б. Цветковић, „Портали Жиче и Опленца: 'Псеудостиг' или *Signum*“, *Зборник Народној музеја XIX/2*, 2010, 45–72, посебно 49–51, са литературом и примерима.

тива шаховског поља било је одраз његове улоге у описивању и означавању виших, небеских сфера. Поједини истраживачи попут Светозара Радојчића, Александра Дерока и Маре Харисијадис, сматрали су да је овакав вид украшавања заставица у минијатурном сликарству српских средњовековних рукописа послужио као узор за „декоративну пластику моравске школе“, будући да су већином настали у првој половини 14. века, дакле, пре градитељства Моравске Србије. Данас је такво виђење махом напуштено јер, као што је управо на примеру шаховског поља приметио Иван Стевовић, у питању је мотив који се још од антике репродукује у различитим видовима уметности.³³ Сачињена од укрштених решетки које формирају ромбове, изведене најчешће белом и црвеном бојом, или белом и црном бојом (без обзира на то да ли је реч о разнобојном камену у архитектури или о бојеним представама), шаховска поља указују на космолошку симболику, оличену у симетрији и складу, која представља рефлексију реда који влада у Универзуму. Дакле, структура какву видимо на примерима купола на заставицама Псалтира Бранка Младеновића чини манифестацију универзалног реда и хијерархије. Бранислав Цветковић сугерише да бисмо ове и сличне мотиве могли сагледати и протумачити као портале у небо, у теолошком и космолошком смислу, који означавају божанску суштину.³⁴ У прилог тој тези сведоче црвена и бела боја, употребљене за осликавање купола у Псалтиру, које носе и дубоку христолошку симболику. Такође, црвени крст над куполама мора се сагледати у склопу целине те, такође, разумети у контексту представе цркве као Универзума/Васељене. Он представља важну космичку осовину, везу неба и земље.³⁵ Дакле, облици купуса, куполе и лука (сфере или полукруга, насталог из идеалног облика круга), крста и ромбова, који формирају шаховска поља, заједно инкорпорирани у визуелну репрезентацију цркве на заставицама у Псалтиру Бранка Младеновића представљају твореће елементе слике света и Универзума. Осим у Псалтиру, иконографски блиска решења можемо видети и у рукописима из Дечана (бр. 2 и бр. 173) и Хиландара (бр. 10, л. 4).³⁶

Сличну улогу попут преплета и шаховских поља, имали су и флорални мотиви, видљиви, пре свега, на л. 1^v Псалтира, који подсећају на схематизоване листове и преплете винове лозе или акантуса, који се јављају на бројним примерима византијских рукописа, на заставицама, иницијалима и архитектонским оквирима минијатура, и то посебно од 12. века. Њима наликују мотиви на заставици л. 121^r бугарског рукописа из прве половине 13. века Добрејшовог јеванђеља (*НБКМ 17*), али и они на српским рукописима 14. века, попут Четворојеванђеља патријарха Саве (*Хил. 13*) на л. 9^r, 98^r, 155^r и 249^r, Четворојеванђеља серског митрополита Јакова (*Бриџ. муз. Add. 39626*) л. 229^v, те Из-

33 С. Радојчић, *Стиаре српске минијатуре*, Београд, 1950, 32; А. Дероко, *Монуменјална и декоративна архитетктура у средњовековној Србији*, Београд, 1962, 188, сл. 287; М. Харисијадис, *Архитеткјонски фронтисјис*, 173. Иван Стевовић пак сматра да је мало вероватно да су украси минијатурног сликарства могли утицати на декорацију фасаде манастира Каленић, већ да је украс настао „из познавања симболичког значења представе шаховског поља“. Видети: И. Стевовић, *нав. дело*, 169–170.

34 Б. Цветковић, *нав. дело*, 52–53.

35 Б. Вранешевић, „Слика раја на ранохришћанским подним мозаицима на Балкану (од 4. до 7. века)“, (докторска дисертација), Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2014.

36 Ј. Максимовић, *нав. дело*, 54–55.

борног јеванђеља великог војводе Николе Стањевића (*Хил. 14*) л. 1^г, 50^г, 130^г и 224^г.³⁷ Флорални мотиви јављају се и на архитектонским споменицима, попут фасада цркава манастира Раванице и Љубостиње, Цркве св. Стефана у Крушевцу (Лазарице), Каленића и др.³⁸ У питању је алузија на рајски врт, која је, осим јасно назначеног записа изнад заставице Добрејшовог јеванђеља, визуелно и симболично сугерисана у виду испреплетених стабљика, лишћа, цвећа, птица, различитих плодова на златној позадини, попут заставица Томићевог псалтира (*Историјски музеј у Москви, ГИМ, Муз. 2752, инв. бр. 40717*) на л. 4^г и 130^г или већ поменутог Четворојеванђеља серског митрополита Јакова, као и примера зидног сликарства, попут бочних трака живописаних поред апсиде цркве манастира Конче.³⁹

У поимању значења заставица помажу и записи са страна купола, акроними ИСЪ ХЪ и НИ КА, и криптограм ПНКГ.⁴⁰ У питању су схеме које у свом онтолошком значењу имају, како појединачно, тако и у целини, слојевито апотропејско значење и везују се за молитву, којом се верник обраћа Богу.⁴¹ Да бисмо их разумели, морамо их сагледати самостално, али и у контексту места на којем су исписане, у нашем случају у Псалтиру. Акроними који се налазе око геометријски обликованих грађевина имплицирају заштиту. Њихова снага појачана је присуством крста, мотива изразите профилактичке, апотропејске снаге, подробно описане још код светих отаца цркве.⁴² Стога, можемо разумети да је овде највероватније реч о својеврсној алузији на победу, личној молитви која се читава, између осталог, и у чињеници да је севастократор Младеновић поручио рукопис, а која се остварује приказом крста путем којег је Христ победио смрт. Остаје отворено питање да ли се рукопис користио у молитви или је ношен и у битке.⁴³ Уколико се ослонимо на тумачење Кристофера Валтера, који наводи да су од 12. века овакви криптограми искључиво употребљавани у циљу инвокације крста у борби над злом, посебно на територији северне Грчке и у држави Немањића, склони смо веровању да је овај

37 С. Радојчић, *нав. дело*; Ј. Максимовић, *нав. дело*; И. Стевовић, *нав. дело*, 169; З. Ракић, *Сликани украс српских рукописних књига*, 282–286; Б. Вранешевић, *Изборно јеванђеље*.

38 И. Стевовић, *нав. дело*.

39 И. Стевовић, *нав. дело*, 169; Б. Вранешевић, *Изборно јеванђеље*, 130–132; Б. Вранешевић, „Визије раја: пример богато украшених заставица Изборног јеванђеља великог војводе Николе Стањевића“, у: *Креативност у временима криза: уметности средњег века и модерној доба на централном Балкану. Зборник радова*, ур. Миодраг Марковић, Београд, 2021, 47–59.

40 Овакве представе, након што се јављају у византијској нумизматици у првој половини 7. века, почињу се појављивати и у рукописима, око 880. године, и то на примеру у *Par. gr. 510, v. Ch. Walter, op. cit*, 201; М. Марковић, *нав. дело*, 128. Појављују се и на фасадама средњовековних цркава, посебно око улазних врата и прозора, на бедемима, те разграничавају сакрални од профаног света. Видети: Е. Мутафов, *Християнска кристология*, 87. Осим апотропејске, Мутафов предлаже и сотериолошку, евхаристијску (уколико су смештене у олтарском простору цркве, на просфорама и др.), инвокацијску, посредничку и др. функцију. Е. Мутафов, *нав. дело*, 88–90. „Када се крстови са словним ознакама појављују у рукописима, они се најчешће налазе на почетку или крају кодекса, поново деле поједина поглавља да би посредовали између текстуалних низова. Међутим, тешко је проценити колико је њихова функција и декоративна“. *Истио*, 91.

41 *Истио*, 87–88.

42 М. Марковић, *Средњовековне представе крстова*, 128, са изворима и старијом литературом.

43 Е. Maayan Fanar, „Salvific imagery in the Barberini Psalter (Rome, Biblioteca Apostolica Vaticana, Barb. gr. 285)“, *Зограф* 38, 2014, 40.

рукопис настао за севастократорову личну молитву и заштиту.⁴⁴ Уосталом, то би било у складу са тезом Еме Мајан Фанар да се псалтир „сматрао најприватнијом књигом, пружајући свом власнику заштиту у личној духовној борби (прев. ауџ).“⁴⁵ Реч је, дакле, о типу рукописа који је био један од омиљених и често преписиваних у средњем веку, а који је био намењен севастократору Бранку Младеновићу, високом аристократи, блиском члану краљевске породице Немањића, ратнику, заповеднику и вернику, који је, инспирисан духовним исихастичким покретом, тежио идеалу аскете. Да је заиста био намењен личној употреби, сведочи запис на л. 410^v, али и невелике димензије рукописа 22,7 x 15,2 cm. Разлоге за поручивање псалтира, у жељу војних успеха краља, потом цара Душана, а уз учешће моћних ратника и велможа, видимо и у реферирању на библијску прошлост као својеврсни вид прорицања српске садашњости и будућности.⁴⁶ Наиме, псалтир је још од касноантичког периода заузимао централно место у хришћанском богослужењу, коришћен је као молитвеник и текст за читање (проучавање).⁴⁷ Истовремено, не смео изгубити из вида да је у средњем веку било укоренеано веровање о магијским моћима псалтира, посебно у борби против ђаволских сила те је, сходно томе, и сам рукопис имао апотропејску улогу.⁴⁸ Тако, улога цара и пророка Давида, псалмописца и моћног ратника у борби против сила зла, симболично може да укаже, са једне стране, на „духовну борбу монаха“⁴⁹ (у нашем случају, писара и сликара рукописа Јована Богослава), а са друге, на духовну борбу севастократора Младеновића. Он се поистовећује са фигуром *Christus Militans*, тачније оним који се, такође, бори на бојном пољу против злих непријатеља, и на духовном плану против искушења, греха и унутрашњих демона. С тим у вези, важност псалтира и истицање улоге Давида, као мудрог и вештог ратника, може сугерисати да је рукопис имао и улогу својеврсног „талисмана“ у политичким и дубоко личним, духовним, борбама његовог поручиоца.⁵⁰ Враћање на старије узор, античку и библијску прошлост, читава се и у оживљавању старих античких мотива, геометријских и флоралних, присутних на заставицама и ут-

44 Ch. Walter, *op.cit.*, 210.

45 E. Maayan Fanar, *op. cit.*, 41.

46 Улога пророка и цара Давида у средњем веку била је вишеструка. У циљу разумевања и проучавања Псалтира Бранка Младеновића у контексту времена, места и функције, тј. избора ове врсте књиге, морамо се осврнути на функцију цара Давида као идеалног узора и архетипа за византијске царе (владаре), која је визуелно добро потврђена у постиконокластичкој уметности. Видети: V. Tsamakda, "König David als Typus des byzantinischen Kaisers", in: *Byzanz. Das Römerreich im Mittelalter* (Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 84), eds. F. Daim, J. Drauschke, Mainz, 2010, 24–54. Давид је често издвајан као узорна фигура, посебно у псалтирима кроз избор његових прослављених дела. Посебно током друге половине 11. века је, чини се, постало интересантно илустровати рукописе низом наративних слика са старозаветним личностима описаним и илустрованим у оквиру ширих наративних сцена, попут *Vat. gr. 747* (Vatican City, Biblioteca Apostolica Vaticana) или *Vat. gr. 752* (Vatican City, Biblioteca Apostolica Vaticana). Видети: J. Lowden, "Illustrated Octateuch Manuscripts: A Byzantine Phenomenon", in: *The Old Testament in Byzantium*, eds. P. Magdalino et R.S. Nelson, Washington, D.C., 2010, 107–152.

47 Т. Суботин-Голубовић, „Литургијски рукописи“, у: *Свешћ српске рукописне књије (XII–XVII век)*, ур. Д. Оташевић, З. Ракић и И. Шпадијер, Београд, 2016, 94–95.

48 Разумевање псалтира у борби против злих сила чита се и у тумачењу и у коментарима *Књије њсалама*. Видети: E. Maayan Fanar, *op. cit.*, 41; D. Ganz, *Corbie in the Carolingian Renaissance*, Paris, 1990.

49 E. Maayan Fanar, *op. cit.*, 41, nap. 85; J. Dyer, "The Psalms in Monastic Prayer", in: *The Place of the Psalms in the Intellectual Culture of the Middle Ages*, ed. N. van Deusen, New York, 1999, 61.

50 E. Maayan Fanar, *op. cit.*, 85.

каних у храмове Премудрости, са јасном алузијом на континуитет и легитимитет хришћанске Екумене, сада у оквирима српске државе.

Коначно, природа схематизованих представа црквених грађевина, исцртаних црним и црвеним бојама на белој основи, осмишљена је да подсети читаоца на садржај псалама и идеју која лежи у основи хришћанске вере, а која се управо читава у исписаном тексту: „Премудрост сазда себи храм“. Материјалност грађевине саткане од кубичних маса, купола, стубова и лукова – елемената уобичајених у многим црквама – учвршћује ову представу у земаљску стварност. Када је Ричард Краутхајмер изнео мишљење да су „садржај и значај“ грађевине били важнији од формалних архитектонских елемената у средњовековним представама, описима па и архитектонским копијама, поставио је незаобилазну основу за све потоње истраживаче овог и сродних проблема.⁵¹ Ова би се Краутхајмерова тврдња могла применити на представе црква у свим уметничким медијима, али и на било коју цркву епохе. „Садржај“ цркве је у Псалтиру Бранка Младеновића добио апсолутни примат: сведене на најосновније елементе – кубус, лук и куполу, додатно наглашене флоралним мотивима и мотивом шаховског поља, те преплетима дубоког симболичног значења, две заставице са представама цркве биле су сликовит показатељ тога на који је начин учени човек средњег века доживљавао цркву.⁵² У њима је сублимирано све оно што је било важно: зидови цркве као визуелна, али и стварна граница између профаног и духовног, те куполе које доминирају овим представама. Заставице са представама архитектуре су истовремено *memento* и *mimesis* идеалне цркве, али и изразито реалан одраз поимања Универзума.⁵³ У том смислу је и свака византијска црква, неовисно од строго узев архитектонске форме коју је имала, представљала визуелни пандан Универзуму, али и одраз читавог скупа теолошких учења исказаних архитектонским елементима, при чему је куполна црква била слика „савршенства“ јер је инкорпорирала куполу као врхунац хијерархијски устројеног микрокосмоса цркве.⁵⁴ О томе, у српском градитељству средњег века, можда најбоље сведочи мала Црква св. Јоакима и Ане, коју је краљ Милутин саградио унутар комплекса манастира Студенице свега неколико деценија пре времена у којем је Бранко Младеновић поручио Псалтир (1313/14). Сведена, у суштини, на основне елементе – наос квадратне основе надвишен куполом и апсиду, ова црква представља идеални храм, микрокосмос, градитељским средствима приказан Универзум и јасно изречен став да црквена грађевина са крстом у врху купо-

51 R. Krautheimer, "Introduction to an 'Iconography of Medieval Architecture'", *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 5, 1942, 20; J. Bogdanović, "Byzantine architectural form between iconicity and chōra", in: *Icons of Space: advances in hierotopy*, ed. J. Bogdanović, London and New York, 2021, 92–96.

52 О томе да су представе архитектуре често биле знатно сликовитији показатељ средњовековног доживљаја цркве од самих црквених грађевина, уп. И. Стевовић, *Византијска црква. Образовање архитектонске слике свештосија*, Београд, 2018, 124.

53 R. Krautheimer, *op. cit.*, 17; S. Čurčić, "Architecture as Icon", in: *Architecture as Icon. Perception and Representation of Architecture in Byzantine Art*, eds. S. Čurčić and E. Hadjityrphonos, Princeton, 2010, 7.

54 I. Sinkević, "Formation of Sacred Space in Later Byzantine Five-Domed Churches", in: *Hierotopy. The Creation of Sacred Spaces in Byzantium and Medieval Russia*, ed. A.M. Lidov, Moscow, 2006, 260; И. Стевовић, *нав. гело.*, 43, 50, 57.

ле заиста представља осу по којој два основна елемента – Небо и Земља – комуницирају.⁵⁵

Премудрост (саткана од старозаветне *Нокhta* и хеленске *Σοφία*)⁵⁶ изражава идеју да је Божија мудрост врховна категорија, која је вишезначна и сматра се оличењем Оваплоћеног Логоса, Светог Духа, Богородице и др.⁵⁷ Ориген види Премудрост као једног од учесника Стварања, као мушку фигуру која повезује идеју Логоса, Христа и Премудрости.⁵⁸ Премудрост је и једна од Божијих Енергија, што је као идеја у потпуности формирано управо у 14. веку са развојем исихазма, када настаје и Псалтир Бранка Младеновића и када долази и до настанка догмата о софиолошком аспекту Енергије Божије.⁵⁹ Ивица Марковић с правом истиче да је „сакрална архитектура била прва која је поговала симболичкој вези са појмом Премудрости“.⁶⁰ У српској средњовековној уметности Премудрост се неретко представља као анђеолова, са двоструким округлим или правоугаоним нимбом, али и представом грађевине са седам стубова, што је Хиполит у 3. веку дефинисао као слику Небеског Јерусалима.⁶¹ Примере таквих грађевина можемо видети у фреско сликарству манастира Мораче, олтарског простора манастира Грачанице из око 1321. године, пандантифима цркве Богородице Љевишке, припрате Дечана из прве половине 14. века, те поткуполног простора манастира Раванице, и др. У питању је сликарство настало под јаким утицајем уметности династије Палеолога.⁶² Иако се представа Премудрости може наћи на различитим местима у средњовековним црквама, преовлађује њено смештање у више зоне грађевине, поткуполне

55 Г. Бабић, *Краљева црква у Сјугденици*, Београд, 1987, 27–35.

56 И. Марковић, „Контекст настанка ликовне естетике у руској религиозној философији с краја XIX и почетка XX века“, *Теолошки њопледи: верско-научни часопис: нова серија* LI/3, 2018, 386–387; З. Пено, „Софиологија и софијанизам“, *Теолошки њопледи: верско-научни часопис: нова серија* XLI/1, 2008, 25–55; И. Марковић, „Генеза иконографије Премудрости у споменицима градитељске епохе Немањића из прве половине XIV века“, у: *Јухорска чшенија. Звезде над Јухором*, ур. Д. Атанасов и др., Својново и Крушевац, 2020, 112; Ј. Мајендорф, „Појам стварања у историји православног богословља“, *Теолошки њопледи: верско-научни часопис* XXVII/1–4, 1994, 33–44; В. Вранешић, „Црква као просторна артикулација бојанске Премудрости“, у: *Простори њамњена: зборник радова*. Том 2, ур. Д. Булатовић и М. Попадић, Београд, 2013, 26–39.

57 И. Марковић, *нав. дело*, 112.

58 Б. Вранешић, „Муза – бојанска Премудрост“, у: *Ниш и Византија* X, ур. М. Ракоција, Ниш, 2012, 415–428, посебно 421; И. Марковић, *Генеза иконографије Премудрости*, 113.

59 И. Марковић, *нав. дело*, 113–114.

60 И. Марковић, *нав. дело*, 114. Свакако, прва грађевина посвећена бојанској Премудрости јесте цариградска Св. Софија, подигнута у време цара Константина I, а обновљена из темеља у време Јустинијана I. Она је ултимативни исказ моћи, политичке и духовне, а послужиле као узор за бројне друге грађевине ове и потоњих епоха.

61 Б. Вранешић, „Муза – бојанска Премудрост“, 420. О Логосу видети: М. Татић-Ђурић, „Мистични Логос и његова слика“, у: М. Татић-Ђурић, *Сјугдије о Христу*, Београд, 2011, 7–22. О Хиполитовом дефинисању грађевине са седам стубова видети: Р. Schaff, „The Extant Works and Fragments of Hippolytus“, in: *Ante-Nicene Fathers, vol. 5. Fathers of the Third Century: Hippolytus, Cyprian, Caius, Novatian, Appendix*, ed. A. Roberts and J. Donaldson, Grand Rapids, 1988, 310.

62 В. Петковић, „Фреске са представом Премудрости“, у: *Зборник у часті Бојана Појовића*, ур. М. Тривунац и др., Београд, 1929, 316–321, посебно 318; В. Тодић, „Tradition et innovations dans le programme et l'iconographie des fresques de Dečani“, у: *Дечани и византијска уметност средином XIV века*, ур. В. Ј. Ђурић, Београд, 1989, 251–271; М. Беловић, *Раваница. Историја и сликарство*, Београд, 1999, 90–92; И. Ђорђевић, „Дарови Светог Духа у проскомидији Богородичине цркве у Морачи“, у: *Манастир Морача*, ур. Б. Тодић и Д. Поповић, Београд, 2006, 195–212, посебно 196; Д. Војводић, „Српска уметност од почетка XIV столећа до пропасти државе Немањића“, у: *Византијско наслеђе и српска уметност II*, ур. Д. Војводић, Д. Поповић, Београд, 2016, 295; З. Ракић, „Уметност обновљене Пећке патријаршије (1557–1690)“, у: *Византијско наслеђе и српска уметност II*, ур. Д. Војводић и Д. Поповић, Београд, 2016, 502.

просторе, пандантифе и калоте. Управо на примеру Псалтира Бранка Младеновића уочавамо исти принцип смештања слике храма у горње зоне, тј. горњи део листа, који се степенасто уздиже да би коначно био крунисан са три куполе на л. 1^в, или једном куполом на л. 4^в.

Осим просторног визуелног уобличавања Псалтира, важно је сагледати и контекст избора наведених мотива и његове намене. Наиме, склони смо веровању да је севастократор Бранко Младеновић, у духу политичке и духовне климе које је владала средином 14. века, а одабравши ни мање ни више него Псалтир цара Давида, највероватније имао за циљ истицање територијалних претензија, у жељу освајања и ширења граница српске средњовековне државе, али и крајње личне борбе. Истовремено, поистовећивање са квалитетима цара Давида, што је била честа појава у средњовековној култури и уметности, посебно истакнута код западноевропских династија Каролинга и Отона,⁶³ исказује личне квалитете севастократора јер, како наводи Иван Ђорђевић, добродетел владара „мора красити мудрост и пророчки дар, укупно Дарови Светог Духа“.⁶⁴ Истицањем Премудрости из Прича Соломонових укључује се још један квалитет који владар треба да поседује – мудрост, која је иначе била главна одлика цара Соломона. Истовремено, долази до наглашавања јединства у Цркви и саборности, која се читава у старозаветним личностима као префигурацијама Христа. Црква тако постаје простор испуњен божанском Премудрошћу, дословно али и симболично.⁶⁵

Сагледани у целини, сви наведени мотиви на заставицама Псалтира Бранка Младеновића указују на, пре свега, духову борбу севастократора. Постојање апотропејских мотива у форми преплета, чворова, флоралних мотива, шаховских поља и коначно крста, као најистакнутијег хришћанског симбола вишеструке улоге и значења, исказују потребу за заштитом поручиоца, али и писара. Акроними и молитве са криптограмом, такође, упућују на заштитну улогу и на идеју исихастичке духовне борбе. Сви они заједно творе универзалну хришћанску Цркву, испуњену божанском Премудрошћу. Поимање сакралности исказано у наведеној иконографији, засновано на догми о цркви као „Божјој кући“, чини основну идеју којој се целокупна „просторна“ замишља Псалтира прилагодила. Засноване на касноантичком наслеђу, у традицији учвршћеном континуитету програмских образаца, и са куполама у средишту, заставице са представама цркава у Псалтиру Бранка Младеновића сугеришу идеални ред хришћанског Универзума. Коначно, у културолошки, духовно и идејно осамостаљеном 14. веку, добијају свој препознатљив и радо репродукован облик.

63 R. McKitterick, "Ottonian intellectual culture in the tenth century and the role of Theophanu", *Early Medieval Europe* 2/1, 1993, 53-74; H. Schutz, *The Carolingians in Central Europe, their History, Arts and Architecture. A Cultural History of Central Europe, 750-900*, Leiden and Boston, 2004.

64 И. Ђорђевић, *Дарови Светог Духа*, 208-210.

65 С. Ђурић, *Манастир Љубосићина: црква Усињена Богородичиној*, Београд, 1985, 79; В. Vranešević, *Crkva kao prostorna artikulacija božanske Premudrosti*, 26-27.

ЛИТЕРАТУРА

Abraços, Maria de Fátima

“The High Imperial Mosaics of the Oldest Roman House of Bracara Augusta”, in: *Augustan Papers: New Approaches to the Age of Augustus on the Bimillennium of his Death*, eds. C. Pimentel, A. M. Lóio, N. S. Rodrigues, R. Furtado, Georg Olms Verlag, Hildesheim, Zürich and New York, 2020, 571–584

Babić, Gordana

“Les croix à cryptogrammes, peintes dans les églises serbes des XIIIe et XIVe siècle”, in: *Byzance et les Slaves. études de civilisation. Mélanges Ivan Dujčev*, ed. S. Dufrenne, Association des amis des études archéologiques du monde byzantino-slave et du christianisme oriental, Paris, 1979, 1–13

Бабић, Гордана

Краљева црква у Сивуденици, Просвета – Републички завод за заштиту споменика културе, Београд, 1987

Беловић, Марина

Раваница. Историја и сликарство, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд, 1999

Bentchev, Ivan

“Monogramme und Akronyme als Ikonenaufschriften”, *Hermeneia – Zeitschrift für ostkirchliche Kunst* 18/3–4, 2002, 57–64

Богдановић Димитрије и др. (ур).

Ајокрифи сѿарозавейѿни, ур. Д. Богдановић и др., књ. 23, том I, Просвета – Српска књижевна задруга, Београд, 2005

Бограновић Јелена и др. (ур).

“Byzantine architectural form between iconicity and chōra”, in: *Icons of Space: advances in hierotopy*, ed. J. Bogdanović, Routledge, London and New York, 2021, 92–133

Вздорнов, Герольд Иванович

Исследование о Киевской Псалтири, Искусство, Москва, 1978

Војводић, Драган

„Српска уметност од почетка XIV столећа до пропасти државе Немањића“, у: *Византијско наслеђе и српска уметносћ II*, ур. Д. Војводић, Д. Поповић, Српски комитет за византологију – ЈП Службени гласник – Византолошки институт САНУ, Београд, 2016, 271–297

Вранешевић, Бранка

„Муза – божанска Премудрост“, у: *Ниш и Византија X*, ур. М. Ракоција, Град Ниш - Универзитет у Нишу - Православна епархија нишка - Нишки културни центар, Ниш, 2012, 415–428

Vranešević, Branka

„Crkva kao prostorna artikulacija božanske Premudrosti“, у: *Простори њаћења: зборник радова*. Том 2, ур. Д. Булатовић – М. Попадић, Одељење за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду, Београд, 2013, 26–39

Вранешевић, Бранка

Слика раја на ранохришћанским њодним мозаицима на Балкану (од 4. до 7. века) (докторска дисертација), Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2014

Vranešević, Branka

“The Transmission of Ornaments in the Mediterranean World: An Example of Aniconic Motifs on Early Christian Floor Mosaics”, in: *Beyond Adriatic Sea: a plurality of identities and floating borders in visual culture, a collection of papers*, Mediterranean publishing, Нови Сад, 2015, 33–54

Vranešević, Branka

“Rethinking decoration: ornaments on early christian floor mosaics”, *Зборник Маџице српске за ликовне уметности* 45, 2017, 25–35

Vranešević, Branka

“Aniconism on Early Christian Floor Mosaics in the Mediterranean”, in: *Migrations in Visual Art* (ed. J. Erdeljan et al.), Faculty of Philosophy University of Belgrade, Belgrade, Ljubljana, Rijeka and Split, 2018, 187–196

Vranešević, Branka

“The Meaning and Function of Knots on Early Christian Floor Mosaics in the Balkans”, *Revista de História da Arte – Serie W: The Art of Ornament. Senses, archetypes, shapes and functions. ИНА/FCSH/NOVA* 8, 2019, 71–82

Вранешевић, Бранка

Изборно јеванђеље великој војводе Николе Стањевића, Институт за историју уметности Филозофског факултета у Београду, Београд, 2019

Вранешевић, Бранка

„Визије раја: пример богато украшених заставица Изборног јеванђеља великог војводе Николе Стањевића“, у: *Креативност у временима криза: уметност средњеј века и модерној доба на централном Балкану*. Зборник радова, ур. Миодраг Марковић, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2021, 47–59

Vranešević, Branka, Erdeljan, Jelena

“Eikon and Magic. Solomon’s Knot on the Floor Mosaics in Herakleia Lynkestis”, *IKON. Journal of Iconographic Studies* 9, 2016, 99–108

Ganz, David

Corbie in the Carolingian Renaissance, Thorbecke, Sigmaringen, 1990

Дероко, Александар

Монуменална и декоративна архитектура у средњовековној Србији, Пролета, Београд, 1962

Джурова, Аксиния

Българска рѣкојисна кнѣа, Издателство Септември, Софѣа, 1981

Dunbabin, Katherine

Mosaics of the Greek and Roman World, Cambridge University Press, Cambridge, 1999

Dyer, Joseph

“The Psalms in Monastic Prayer”, in: *The Place of the Psalms in the Intellectual Culture of the Middle Ages*, ed. N. van Deusen, State University of New York, New York, 1999, 59–89

Ђорђевић, Иван

„Дарови Светог Духа у проскомидији Богородичине цркве у Морачи“, у: *Манасѣир Морача*, ур. Б. Тодић и Д. Поповић, Балканолошки институт, Београд, 2006, 195–212

Ђурић, Срђан

Манасѣир Љубостѣиња: црква Усења Бојородичиној, Просвета – Републички завод за заштиту споменика културе, Београд, 1985

Eliade, Mircea

Tratado de Historia de las Religiones, Ediciones Cristianidad, Madrid, 1997

Evangelatou, Maria

“Threads of Power: clothing symbolism, human salvation and female identity in the illustrated homilies by Iakobos of Kokkinobaphos”, *Dumbarton Oaks Papers* 68, 2014, 241–323

Карановић, Вукосава

„Словенске рукописне књиге у Румунији“, *Библиоѣекар* XIV/6, 1964, 490–504

Kessler, Herbert L.

Spiritual Seeing. Picturing God's Invisibility in Medieval Art, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2000

Krautheimer, Richard

“Introduction to an Iconography of Medieval Architecture”, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 5, 1942, 1–33

Linardou, Kallirroë

“The Homilies of Iakovos of the Kokkinobaphou Monastery”, in: *A Companion to Byzantine Illustrated Manuscripts*, ed. by Vasiliki Tsamakda, Brill and Leiden, 2017, 382–394

Lowden, John

“Illustrated Octateuch Manuscripts: A Byzantine Phenomenon”, in: *The Old Testament in Byzantium*, eds. P. Magdalino et R.S. Nelson, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, D.C., 2010, 107–152

Maayan Fanar, Ema

“Salvific imagery in the Barberini Psalter (Rome, Biblioteca Apostolica Vaticana, Barb. gr. 285)”, *Зоїраф* 38, 2014, 31–44

Мајендорф, Јован

„Појам стварања у историји православног богословља“, *Теолошки љоїлеги: верско научни часоїис* XXVII/1–4, 33–44

Makovicky, Emil

„Byzantine Floor Patterns of Interlocking Twisted Cable Loops“, *Nexus Network Journal* 22/2, 2020, 449–469

Максимовић, Јованка

Српске средњовековне минијатури, Просвета, Београд, 1983

Марковић, Ивица

„Контекст настанка ликовне естетике у руској религиозној философији с краја XIX и почетка XX века“, *Теолошки йоілеги: верско научни часопис: нова серија* LI/3, 2018, 371–396

Марковић, Ивица

„Генеа иконографије Премудрости у споменицима градитељске епохе Немањиха из прве половине XIV века“, у: *Јухорска чйенија. Звезде над Јухором*, ур. Д. Атанасов и др., Историјски архив Крушевац – Удружење за културу и уметност Логос Својново, Својново и Крушевац, 2020, 111–128

Марковић, Миодраг

„Иконографски програм најстаријег живописа цркве Богородице Перивлепте у Охриду. Попис фресака и белешке о појединим програмским особеностима“, *Зограф* 35, 2011, 119–143

Марковић, Миодраг

„Средњовековне представе крстова са ’криптограмима’ који се односе на светог цара Константина Великог“, у: *Ниш и Византија XI*, ур. М. Ракоција, Град Ниш – Универзитет у Нишу – Православна епархија нишка – Нишки културни центар, Ниш, 2013, 123–133

Marinis, Vasileios

„Liturgical Scrolls“, in: *A Companion to Byzantine Illustrated Manuscripts*, ed. by Vasiliki Tsamakda, Brill, Leiden, 2017, 310–318

Милорадовић, Кристина

„Псалтир Бранка Младеновића“, у: *Српско уметничко наслеђе на Косову и Метохији. Идентитет, значај, уроженост*, Српска академија наука и уметности, Београд, 2017, 330–331

Miklošić, Franc

„Psaltir s tumačenjem pisan 1346. za Branku Mladenovića“, *Starine JAZU* 4, 1872, 29–62

Михаила, Георге

„Исследования по славяно-румынской филологии писателя Александра Одобеску“, *Romanoslavica* 38, 2002, 9–24

Мошин, Владимир

„Орнаментика неовизантског и ’балканског’ стила“, *Godišnjak knj. 1* (Balkanološki institut Sarajevo), 1957, 395–351

Мутафов, Емануел

„Криптограмите и билингвизмът на Палеологовото изкуство“, *Patrimonium* 7–8, 2010, 251–260

Мутафов, Емануел

Християнска криптиография, Институт за иследване на изкуствата, Софија, 2019

McKitterick, Rosamond

“Ottonian intellectual culture in the tenth century and the role of Theophanu”, *Early Medieval Europe* 2/1, 1993, 53–74

Nekrasov, A. J

Les frontispieces architecturaux dans les manuscrits russes avant l'époque de l'imprimerie, in: *Lart byzantine chez les Slaves II*, P. Geuthner, Paris, 1932, 253–281

Nicolau, Pujol Gaspar

Traditional Cosmological Symbolism in Ancient Board Games, (PhD Thesis), Universitat Internacional de Catalunya, Barcelona, 2009

Panaiteacu, Petre. P

Manuscrisele slave din biblioteca Academiei R.P.R. I, Editura Academiei Republicii Populare Romine, București, 1959

Пено, Здравко

„Софиологија и софијанизам“, *Теолошки иоїледи: верско научни часоїис: нова серија* XLI/1, 2008, 25–55

Петковић, Владимир Р.

„Фреске са представом Премудрости“, у: *Зборник у часїи Боїдана Поїовића*, ур. М. Тривунац и др., Издавачка књижарница Геце Кона, Београд 1929, 316–321

Радојчић, Светозар

Шааре српске минијатууре, Научна књига, Београд, 1950

Ракић, Зоран

„Сликани украс српских рукописних књига од XII до XVII века“, у: *Светї срїске рукописне књије (XII-XVII век)*, ур. Д. Оташевић, З. Ракић и И. Шпадијер, Српска академија наука и уметности, Београд, 2016, 175–208

Ракић, Зоран

„Уметност обновљене Пећке патријаршије (1557–1690)“, у: *Византијско наслеђе и срїска уметносїи II*, ур. Д. Војводић и Д. Поповић, Српски комитет за византологију – ЈП Службени гласник – Византолошки институт САНУ, Београд, 2016, 497–513

Rhoby, Andreas

“Das Licht Christi leuchtet allen. Form und Funktion von Kreuzen mit Tetragrammen in byzantinischen und postbyzantinischen Handschriften”, in: *Byzantine and Post-Byzantine Art: Crossing Borders*, eds. E. Moutafov, I. Toth, s.e., Sofia, 2018, 71–90

Sinkević, Ida

“Formation of Sacred Space in Later Byzantine Five-Domed Churches”, in: *Hierotopy. The Creation of Sacred Spaces in Byzantium and Medieval Russia*, ed. A.M. Lidov, Progress-tradition, Moscow, 2006, 260–281

Станојловић, Јована

„Орнаментика рукописних књига монаха Романа (друга четвртина XIV века)“, у: *Scala Paradisi. Академику Димитрију Бојдановићу у спомен 1986–2016*, Српска академија наука и уметности, Београд, 2018, 325–355

Стевовић, Иван

Каленић. Бојородичина црква у архиепископури њонозизантиској свећиа, Филозофски факултет у Београду – Интерпринт, Београд, 2006

Стевовић, Иван

Византиско црква. Образовање архиепископске слике светосвјетиа, Еволута, Београд, 2018

Стојановић, Љубомир

Спјари српски зајиси и најисис, књ. 1, Српска краљевска академија, Београд, 1902

Суботић, Гојко

„Почеци монашког живота и црква манастира Сретења у Метеорима“, *Зборник за ликовне уметности Мајнице српске 2* (Нови Сад), 1966, 127–176

Суботић, Гојко

„Упутство за израду антиминос у светогорском рукопису XV века“, *Зборник радова Византиској инсиситутиа 23* (Београд), 1984, 183–214

Суботин-Голубовић, Татјана

„Литургијски рукописи“, у: *Свети српске рукописне књиге (XII–XVII век)*, ур. Д. Оташевић, З. Ракић и И. Шпадијер, Српска академија наука и уметности, Београд, 2016, 89–130

Schaff, Phillip

“The Extant Works and Fragments of Hippolytus”, in: *Ante-Nicene Fathers, vol. 5. Fathers of the Third Century: Hippolytus, Cyprian, Caius, Novatian, Appendix*, ed. A. Roberts et J. Donaldson, Eerdmans, Grand Rapids, 1988

Schutz, Herbert

The Carolingians in Central Europe, their History, Arts and Architecture. A Cultural History of Central Europe, 750-900, Brill, Leiden and Boston, 2004

Talgam, Rina

“Christian floor mosaics. Modes of Study and potential meanings”, in: *The Routledge Handbook of Early Christian Art* (eds. R.M. Jensen et M.D. Ellison), Routledge, London and New York, 2018, 104–123

Татић-Ђурић, Мирјана

„Мистични Логос и његова слика“, у: Татић-Ђурић, Мирјана. *Студије о Христју*, Јасен – Институт за теолошка истраживања Православног богословског факултета Универзитета у Београду, Београд, 2011, 7–22

Todić, Branislav

“Tradition et innovations dans le programme et l’iconographie des fresques de Dečani”, у: *Дечани и византиско уметности средином XIV века*, ур. В. Ј. Ђурић, Српска академија наука и уметности, Београд, 1989, 251–271

Тријић, Владан

„Паренесис Јефрема Сирина“, у: *Свети српске рукописне књиџе (XII–XVII век)*, ур. Д. Оташевић, З. Ракић и И. Шпадијер, Српска академија наука и уметности, Београд, 2016, 269–272

Trilling, James

“Medieval Interlace Ornament: the making of a cross-cultural idiom”, in: *Arte medievale*, II serie, anno IX, n. 2, 1995, 59–86

Tsamakda, Vasiliki

“König David als Typus des byzantinischen Kaisers”, in: *Byzanz. Das Römerreich im Mittelalter*, Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 84, eds. F. Daim et J. Drauschke, Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz, 2010, 24–54

Ćurčić, Slobodan

“Architecture as Icon”, in: *Architecture as Icon. Perception and Representation of Architecture in Byzantine Art*, eds. S. Ćurčić et E. Hadjistryphonos, Princeton University Art Museum, Princeton, 2010, 3–37

Харисијадис, Мара

„Орнамент рукописног Паренесиса св. Јефрема Српске академије наука“, *Библиошкар XIV*, 1962, 264–271

Харисијадис, Мара

„Два српска четворојевањџеља из XIV века у Лењинграду и Москви“, *Зограф* 4, 1972, 35–42

Харисијадис, Мара

„Архитектонски фронтиспис и декоративни иницијали Минеја за јануар у Архиву Бугарске академије наука бр. 19“, у: *Зборник Владимира Мошина*, ур. Д. Богдановић, Б. Јовановић-Стипчевић и Ђ. Трифуновић, Савез библиотечких радника Србије, Београд, 1977, 25–33

Calderoni Massetti A.R. et Wolf G.

La Cattedrale di San Lorenzo a Genova, Franco Cosimo Panini, Modena, 2013

Цветковић, Бранислав

„Портали Жиче и Опленца: ’Псеудостил’ или *Signum*“, *Зборник Народној музеја XIX/2* (Београд), 2010, 45–72

Яцимирский, Александар Иванович

Славянские и русские рукописи румынских библиотек, Императорской Академии Наук, Санкт Петербург, 1905

Walter, Christopher

“IC XC NI KA. The apotropaic function of the victorious Cross”, *Revue des etudes byzantines* 55, 1997, 193–220

Werner, Martin

“The Cross-carpet Page in the Book of Durrow: the cult of the True Cross, Adomnan, and Iona”, *The Art Bulletin* 72/2, 1990, 174–223

BRANKA Č. VRANEŠEVIĆ

University of Belgrade, Faculty of Philosophy – Department of Art History, Belgrade

OLGA Z. ŠPEHAR

University of Belgrade, Faculty of Philosophy – Department of Art History, Belgrade

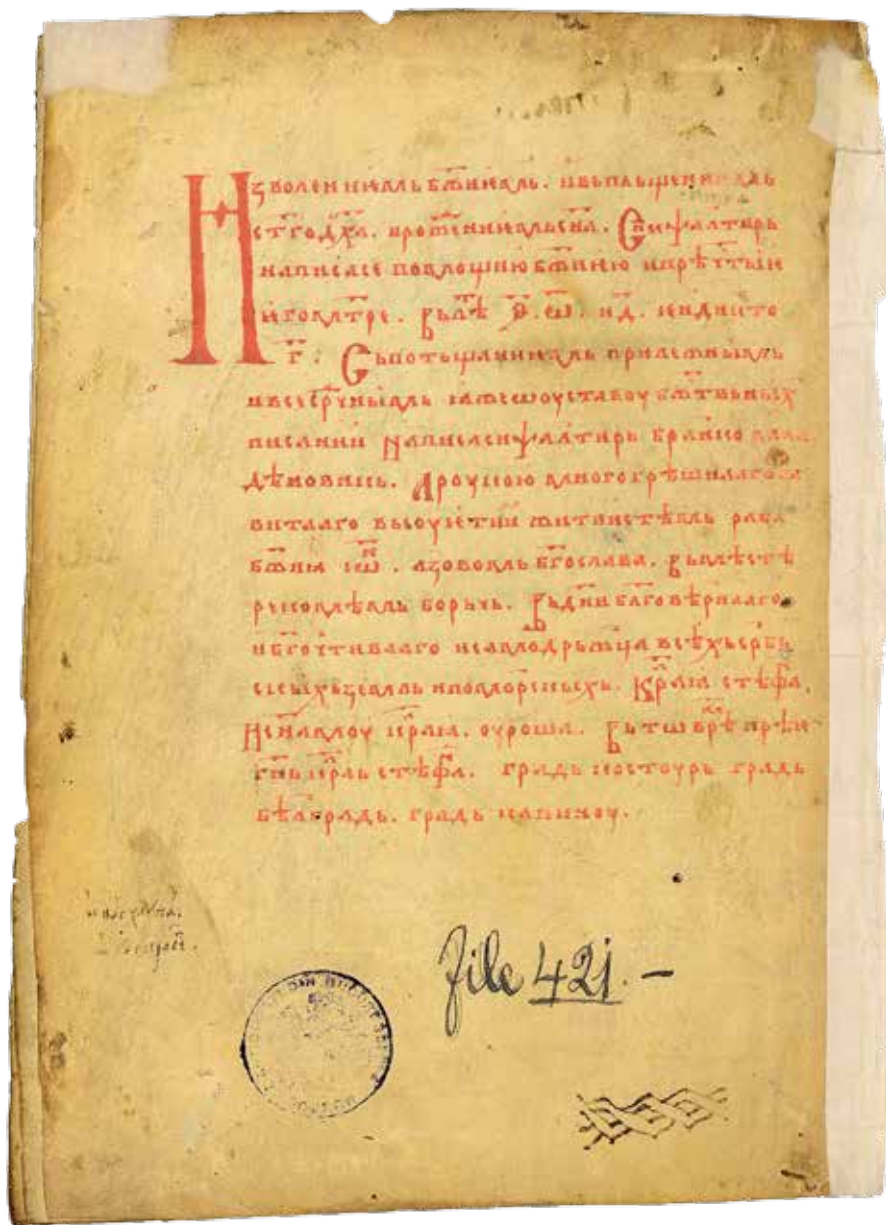
“WISDOM HATH BUILDED HER HOUSE”: HEADPIECES WITH THE IMAGE OF THE CHURCH IN BRANKO MLADENOVIĆ’S PSALTER

The Psalter with interpretation of sebastocrator Branko Mladenović (Slav. 205) was created in 1346 in Borač, Drenica, by the hand of the scribe Jovan Bogoslav. The manuscript has been preserved to the present day in its entirety, and consists of geometrically and florally adorned initials and headpieces with the image of the church, contained on fols. 1^v and 4^v.

This paper deals with analysis and interpretation of the headpieces in the context of the time and place of the creation of the Psalter, as well as the symbolic meanings of various motifs that adorn them. Those are geometrically shaped headpieces that together form the shape of the church. They are complemented by floral motifs, interweavings, knots, and chessboard squares that adorn church domes, and finally, by crosses, as the ultimate symbols of the Passion of Christ. Those are apotropaic symbols, created in the time of Antiquity, which, together with acronyms, a cryptogram and the inscribed prayers, and a quotation from Proverbs 9. 1: “Wisdom hath builded her house”, point to the protective role addressed to both the commissioner of the manuscript – sebastocrator Branko Mladenović and the Psalter scribe Jovan Bogoslav.

Key words: Branko Mladenović’s Psalter, headpieces with the image of the church, Logos, geometrical motifs, interweavings.

Branka C. Vranešević, E-mail: brankavranesevic@gmail.com

Сл. 1 Псалтир Бранка Младеновића, лист 410^р, фото: Миодраг Марковић
Fig. 1 Branko Mladenović's Psalter, folio 410^r, photo: Miodrag Marković

Сл. 2 Псалтир Бранка Младеновића, лист 1^в, фото: Миодраг Марковић
 Fig. 2 Branko Mladenović's Psalter, folio 1^v, photo: Miodrag Marković

Сл. 3 Псалтир Бранка Младеновића, лист 4^в, фото: Миодраг Марковић
 Fig. 3 Branko Mladenović's Psalter, folio 4^v, photo: Miodrag Marković